

ELS NOMS PRE-ROMANS EN *ILI- ILU-* A LES TERRES HUI VALENCIANES

E. A. LLOBREGAT

INTRODUCCIÓ

L'anàlisi de la toponímia pre-romana hispànica no pot menys que recordar aquella pavorosa *selva selvaggia ed aspra e forte* que va astorar el jove Alighieri. Efectivament, ja fa molts anys que els investigadors s'hi esmercen i la recerca, nogensmenys, està encara quasibé en bolquers. En aquesta comunicació, bo i que no sóc especialista en lingüística, voldria apropar-me a un grup de topònims, en la identificació dels quals té una certa importància l'arqueologia, utilitzada com a mètode per a la recuperació de dades de la història antiga. Barrejant toponímia i arqueologia és possible que pugam donar un pas enllà cap a la comprensió de qüestions de poblament antic i de identificació dels protagonistes d'una història que ens és encara massa llunyana.

La comparació entre el topònim Ilici, que apareix en fonts gregues i llatines d'època romana imperial, i el topònim Elo, també Ad Ello, conegut pels itineraris que descriuen la Via Augusta, va ser el punt d'ignició d'aquesta xicoteta recerca: En tots dos hi havia un raïl comuna, que es podia identificar com un element de la llengua ibèrica —o del feix de dialectes ibèrics— utilitzada a la península ibèrica abans de la llatinització. Calia, doncs, en primer lloc, analitzar què havia estat dit pels lingüistes sobre aqueixa raïl.

ELS NOMS EN *ILI- ILU-* TESTIMONIS DE LLENGUA IBÈRICA.

Menéndez Pidal¹ en analitzar el nom del poble bascò dels *Iluberritani*, esmentava que «la ciudad o fortaleza de este pueblo se llamaba Iluberrí, donde *ilu* sería variante de *ili* (pueblo, ciudad) según Campión y Schuchardt». Més endavant presentava la comparació amb la ciutat del migdia peninsular que Plini el Vell (*Nat. Hist.* III, 10) nomena *Iliberis*, que en l'època mossàrab es va dir Elvira.

La seua anàlisi el portava a la conclusió d'acceptar el valor de «ciutat» per al component *iri-ili-*, que en evolucions posteriors s'hauria mantingut des de la Catalunya francesa fins a Guipúzkoa i Navarra, mentre que en Biscaia i Araba esdevenia *uli- uri-*. Coromines² comenta el com-

(1) R. MENENDEZ PIDAL, *Toponimia prerrománica hispana*, Madrid, 1968, 246.

(2) J. COROMINES, *Estudios de toponimia catalana*, I, 1965, 89-90, 204-208, i 210.

ponent *ur-* sigui d'*ur* «eau» o d'*uri-* «ville» el qual reconeix en l'etimologia d'Iliberis, avui Elna, d'on el compost *Cauco-liberis* = Cotlliure, pròpiament *Iri-berri* «ville neuve». Més endavant fa memòria de noms relacionats amb aquesta raïl com Baetulo, Iluro, Ilerda, per acabar indicant que *uri- iri-* i, àdhuc, *iru-* equivalent a «ciutat». Anys més tard, als seus *Tópica Hespérica*³ analitza *Iliturgi* que degué tenir també una forma paral·lela **Ilitorgi* / **Ilitorgum*, de la qual el primer element es «el ibero ILLI, ciudad». Al segon volum anota també la simplificació de *LD* (en escriptura ibèrica) que esdevé en època pre-romana *L*, com ho mostren els exemples d'Ilerda i Iluro front a Ildirda i Ilduro.

Tot aquest tema quedà prou aclarit amb els estudis de Schmoll⁴ i Untermann⁵. Els mapes d'aquest últim van mostrar la convivència dins de la península ibèrica de dos comunitats lingüístiques distintes, una que ocupa la façana sud peninsular fins a la Sierra Morena, i la façana oriental, incloent-hi Aragó i el Pirineu, que utilitza topònims en *ilu-* *ili-* i paraules amb *ilti-* *iltu-*, front a l'altra comunitat lingüística que utilitza topònims en *-briga*, concloent amb l'afirmació que no hi ha dubte que la regió litoral de l'est i del sud fou, durant els últims segles anteriors a la nostra era, el domini d'una sola llengua o, almenys, el domini d'una sèrie de dialectes emparentats entre ells. Així recull fins a divuit topònims que cobreixen tota la zona esmentada, entre ells Ilici, que es l'únic esmentat de terres valencianes. Hubschmid⁶ temps abans ja havia ratificat per al base l'equivalència entre *uri* (occidental), *iri* (oriental) i l'Hispanic *ili*, amb valor de «ciutat», igual que Iliberri/Iriberrí es tradueixen per «Villanueva». També es interessant esmentar el que fa notar Lafon⁷ quan comenta Estrabó (Γεωγραφικῆς, III, 4, 10): « Πομπέλιον », que según Estrabón significaba Πομπηλιοπολις, es llamada por Ptolomeo Πομπηλιών. La segunda parte del vocablo es, sin duda, un derivado de *Ili* «villa».

Como es pot veure, a més de la massa d'evidències que mostren que el component *ili-* amb totes la seues variants, adés inicials, adés terminals, s'ha de considerar com a element amb valor de ciutat, vila, etc., tenim també davant dels ulls una raïl amb freqüents canvis, no tan sols vocàlics, ans fins i tot consonàntics (alternància de *l/r*). Això ens permetrà algun assaig d'interpretació de topònims en ús actualment, que tal vegada provenen de noms pre-romans altament modificats. Provaré de fer-ho així a la segona part d'aquesta comunicació.

TOPÒNIMS DE TERRES VALENCIANES QUE ES PODEN RELACIONAR AMB *ILI-* *ILU-*.

Inicialment n'hi ha un que és evident, no per la seua actual forma Elx/Elche, ans per la certesa de la identificació del jaciment arqueològic de L'Alcúdia d'Elx amb la Colonia Iulia Ilici Augusta. No vaig a entrar en com es desenvolupà l'evolució des de la Ilici inicial fins a l'Elx hodierna. La diferència entre tots dos noms mai ens hauria dut a suposar la relació si no hagués estat per l'argument històric-arqueològic de les inscripcions i monedes trobades a l'Alcúdia. La presència de restes arqueològics d'època ibèrica que es dona a tots els topònims que presentaré, és essencial per a la seua identificació, més encara que la seqüència evolutiva del nom antic a l'actual que hom podria compondre, seguint les normes de l'evolució del català i del castellà. El fet és

(3) Madrid, 1972. 2 vols. Utilitze I, 13 ss; II, 261.

(4) U. SCHMOLL, «Die Wortstämme iltir und iltu in der hispanischen Namengebung», *Die Sprache*, 6, 1960, 46-55.

(5) J. UNTERMANN, *Sprachräume und Sprachbewegungen im vorrömischen Spanien*, Wiesbaden, 1961. Hi ha un resum en castellà: «Estudio sobre las áreas lingüísticas pre-romanas de la península Ibérica», *Archivo de Prehistoria Levantina*, X, 1963, 165-192.

(6) J. HUBSCHMID, «Toponimia prerromana», *Enciclopedia Lingüística Hispánica*, I, Madrid, 1960, 454, 469.

(7) R. LAFON, «Lenguas no indoeuropeas: la lengua vasca», *ELH*, I, Madrid, 1960, 67-97.

que ací tenim un evident topònim ibèric, compost per *Ili-*, raïl que ja sabem que significa ciutat, vila, i una altra part *-ci*, completa o abreviació, que caldrà analitzar, si els entesos en la matèria ho volen fer⁸.

El següent topònim relacionat amb la raïl que ens importa és també prou evident. *Ad Ello* (llegit també *Adello*)⁹ a l'*Itinerari* d'Antoní August, apareix en la *Cosmographia* de l'Anònim de Ravenna, un text molt tardà amb fortes influències de corografies d'època islàmica, com a *Eloe*¹⁰, i als *Geographica*, de Guido, més tardans encara, com a *Edelle*¹¹. He identificat aquest topònim amb la zona de l'actual Elda (nom que conserva encara prou de l'estructura antiga) i que si no es pot emplaçar al clos urbà de l'actual Elda, sí que és ben possible que donara nom al jaciment ibèric i romà del Monastil, sobre la serra que tanca el pantà d'Elda, o fins i tot a alguna de les instal·lacions romanes, Las Agualejas o al altres jaciments coneguts. El que resta clar és que la ciutat quedava fora del traçat de la via romana, per això hom posa un *ad*, indicant que hi havia un camí secundari que conduïa a aquesta posta de la via general¹¹. Que en temps ben tardà, com és el de l'Anònim de Ravenna, el nom conservat siga *Eloe* es pot deure a dos orígens: d'una part podria ésser una transcripció de la pronúncia d'època islàmica, font de l'anònim geògraf; per altra banda podria simplement ésser la conservació d'un topònim molt a prop de la pronúncia original. En qualsevol dels casos, és evident que ens trobem amb un topònim arquetípic de la sèrie *Ilu-* sense complement final. El poblet ibèric que tenia aquest nom s'identificava ben clarament amb la «ciutat, la vila» sense cap apel·latiu posterior. *Ilu = Elo* no és gens difícil d'acceptar, sobretot si hi ha una població ibèrica —i cal dir que de notable importància— que li pot servir de suport físic.

El següent exemple és un poc més difícil d'acceptar. Tot plegat tractaré de donar els arguments més sòlids, perquè és també un topònim que entra dins de la sèrie que estic escorcollant: *Lucentum*. Per mi fou prou revelador l'estudi de M.ª J. Rubiera i M. de Epalza¹² i l'èmfasi posada en l'anàlisi de la raïl *can, cantil*, fins al punt de considerar que Benacantil seria un compost de *Pinna = Bena* i *Cantil*, penya-segat. Això valdria molt bé per al mont emblemàtic de la ciutat d'Alacant, el seu melic, en una paraula. Cal no oblidar que al cim d'aquesta muntanya hi hagué, en època ibèrica, un establiment, l'amplària del qual no ens és abastable determinar, car les successives construccions han anat derrercant i obliterant tota la construcció anterior. Cal dir que ja a l'edat del bronze hi havia a la part alta del castell de Santa Bàrbara un establiment datable ans de l'any mil abans de la nostra era. Molt probablement la llengua que hui interpretem com a ibèrica ja era parlada en el segon mil·lenni, i tal vegada molt de temps abans. Això, als efectes d'aquesta comunicació ens és indiferent, però sí que ens importa determinar que el topònim Alacant/Alicante (que tots dos són utilitzats a la documentació del temps de la conquesta cristiana), és hereu d'un Al-laqant, com figura al Pacte de Teodimir¹³. *Lucentum* ens és conegut per algunes inscripcions

- (8) A. RAMOS FOLQUES, *Historia de Elche*. Elche, 1970, 2 vol. R. RAMOS FERNANDEZ, *De Heliké a Ilici*, Alicante, 1974. (Hi ha altres edicions posteriors, amb diferent títol); *Ibid.* *La ciudad romana de Elici*, Alacant, 1975. Per a la diferenciació entre Heliké i Ilici: E.A. LLOBREGAT, «Dos topónimos controvertidos del sinus ilycitanus: Acra Leuca y Alone» *Homenaje al Dr. J. Esteve*, Valencia, (1989) en premsa; *Ibid.* «Sobre Heliké, Acra Leuca e Ilici: hacia una definición de sus problemas históricos y de localización», *Pobladores de Elche*, 1989, en premsa. No es va publicar per mantenir tesis històriques contràries a les dels «pobladores».
- (9) J.M. ROLDAN, *Itineraria Hispana*, Madrid, 1975, 52. *Ibid.* «Los acusativos con Ad en el Itinerario de Antonino», *Zephyrus*, XVII, 1966, 109 ss.
- (10) E.A. LLOBREGAT, «Relectura del Ravenate: dos calzadas, una mansión inexistente y otros datos de la geografía antigua del País Valenciano», *Lucentum*, II, 1983, 225-242.
- (11) J.M. ROLDAN, o.c. nota 9, 146.
- (12) *Els noms àrabs de Benidorm i la seua comarca*, Alacant, 1984.
- (13) M. RICO Y GARCIA, *Memoria relativa a los descubrimientos de la antigua Lucentum, 1892*, ed. Comisión Provincial de Monumentos, 1958; el text va ser editat per V. Martínez Morellà. hi ha un estudi crític del manus-

romanes, fonamentalment una trobada a prop de l'estació del ferrocarril de Múrcia, a la platja (CIL, II, 5958), que ens parla del Municipium Lucentinum, que es refereix a la ciutat romana que ocupava una ampla extensió de l'actual Alacant, des de l'antiga presó fins a l'actual estació dels autobusos¹⁴. Els noms que trobem a la literatura antiga són *Lucentum* (Plini, III, 207,

Λουκέντων (Ptolemeu, II, 6, 14), *Lucentia* (Pomponi Mela, II, 937, i *Lucentes* (al Ravenate). Les variants llatines no ens impedeixen veure sota els canvis la combinació d'un **ilu* amb un *cant*, almenys com a hipòtesi plausible. Lògicament l'Alacant actual prové de l'article àrab que va lligat al topònim: Al-laqant, i no intervé en la conservació d'una vocal anterior a la primera consonant del nom antic.

En el cas d'Alacant com en el d'Elx, convé deixar ben clar, que Alacant mai es va dir Acra Leuca, ni Elx (*Ilici*) es va dir Heliké. Aquests noms que pertanyen a la història de la conquesta de la meitat sud de la península ibèrica per la família dels Barques, Hamfilar, Hasdrúbal y Hanníbal, es corresponen probablement amb dues ciutats, l'una en la zona minera de Càstulo (un altre nom amb *ilu*), rogalia de Linares, i l'altre amb Elche de la Sierra¹⁵.

Els altres topònims que crec que corresponen amb la raïl *Ilu-* i variants, són més compromesos perquè manquen informacions sòlides bo i que, en general, hi ha un recolzament arqueològic que permet suposar que, malgrat que l'actual topònim siga difícil de reduir al nom antic, possiblement hi haja una descendència, avalada per la presència d'un jaciment d'època ibèrica. Ja hem vist el cas de l'actual Elx, que difícilment hauria estat considerada com un topònim de raïl ibèrica de no haver estat l'existència de la ciutat ibèrica de l'Alcúdia amb totes les seues troballes d'època ibèrica i romana.

El més evident és el nom d'una serra del terme municipal de Cocentaina, l'Alberri, que es corona amb al Pic Negre. Allí hi ha un notable jaciment ibèric que desborda les vessants del pic i s'estableix també a la serra, amb una gran extensió de poblament pel que sembla, bo i que encara no hi han estat fets més que sondeigs arqueològics. El jaciment és conegut d'antic¹⁶ i actualment el Centre d'Estudis Contestans hi ha fet alguna exploració.

Aquest topònim, fàcilment divisible en dos mots Al- (que seria l'última expressió d'un *Elo/Ilu* o qualsevol altra variant, i un *Berri*, el que ens portaria fàcilment a identificar el nom antic com un Iliberri, que ja hem vist com a emblemàtic del grup en els estudis dedicats al tema. No crec que siga possible —el *berri* és molt palès— pensar en una altra etimologia i a més, l'existència d'un gran poblat ibèric, encara per estudiar, permet al meu parer acceptar la possibilitat que el topònim responga al grup dels que vaig provant d'analitzar.

També el següent topònim ve recolzat per un jaciment arqueològic: es tracta d'*Altea* la Vella. Entre aquest llogarret i Altea hi ha un cementeri ibèric del segle IV on es va trobar una estela antropomorfa a més de moltes urnes cineràries del tipus denominat d'orelletes. Al centre de la muntanyeta que sustenta Altea la Vella va fer una excavació sota els meus auspicis el professor Uroz, i hi trobà un jaciment d'habitació de l'època ibèrica més vella. Em decanta a creure que el grup *Al-* del nom pot ocultar al seu si un *Ili-* *Ilu-*, com esdevé a Alacant.

crit: M. TARRADELL i Gabriela MARTIN, *Els Antigons-Lucentum. Una ciudad romana en el casco urbano de Alicante*, Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia, 1970. Posteriorment la Diputació Provincial va publicar un facsímil del manuscrit, que havia adquirit prèviament, Alacant, 1986.

(15) E. LLOBREGAT, o.c. nota 8 (revista *Pobladores de Elche*).

(16) El poblat de l'Alberri és conegut des de principis d'aquest segle, bo i que fins fa pocs anys hom no hi ha fet cap d'excavació. Hi ha referència a C. VISEDO MOLTO, *Alcoy. Geología. Prehistoria*, Alcoi, 1959; F. AL-MARCHE, *La civilización ibérica del Reino de Valencia*, València, 1918; E.A. LLOBREGAT, *Contestania Ibérica*, Alacant, 1972. Darrerament el Centre d'Estudis Contestans ha explorat el jaciment, localitzat al Pic Negre i també a les vessants properes, cf. Elisa DOMENECH FAUS, «Del Bronce Final a la Romanización», *Cocentaina, Arte, Historia, Monumentos*, Cocentaina, 1988, 21-38.

Un altre topònim, *Ildum* (a l'*Itinerari d'Antoni*) em cridà l'atenció. L'itinerari inscrit als vasos de Vicarello la nomena *Ildu*, i l'Anònim de Ravenna *Hildum*¹⁷. El fet que els textos antics recullguen una forma arcaica, encara no evolucionada amb la pèrdua de la *D/T*, mantenint la forma *Ildu*, obliga a pensar que ens trobem amb un altre cas de topònim ibèric fossilitzat en un estat molt antic de la seua pronúncia. La varietat de localitzacions que han estat proposades pels diversos autors que han treballat sobre el tema impedeix buscar una solució adequada a un topònim actual. Nogensmenys crec que no hi pot haver dubte: aquest és un topònim clarament ibèric i seria molt desitjable poder reduir-ho a algun jaciment de la zona, que jo no he mai explorat.

És molt possible, i això és encara més hipotètic, que aquest *Ildum* tinga quelcom a veure amb el nom de la tribu ibèrica que ocupava la zona, almenys en temps de la conquesta romana, que és quan es fixen per escrit els topònims. Per aquestes comarques habitaven, segons els autors clàssics, un grup de gentes que es nomenaven *Ilercaones*. El grup ocupava una i altra banda de la desembocadura de l'Ebre i el seu curs final, arribant pel sud fins a la plana de Castelló, on la serra d'Almenara els separava dels Edetans, més al sud. L'actual Tortosa (en l'època romana denominada Colonia Ibera Iulia Ilergavonia Dertosa), fou el centre neuràlgic i de govern de la regió. Sembla que *Ildum* no té res a veure amb la capital (?) Dertosa, però sembla també que *Ildum* és un nom massa semblant als que estem recollint per a deixar-lo sense esment. No puc aportar proves arqueològiques. Tan-mateix, l'aspecte del topònim és suficient per a identificar-ho amb la sèrie que venim analitzant.

Caldrà veure també el nom d'una ciutat que balla per les antigues corografies i per a la qual he proposat¹⁸ una reducció alacantina. Es tracta d'*Alon*, que als textos clàssics apareix amb variants: *Allonem* (P. Mela, *De chorographia*, II, 93); Ἀλωναί (Ptolemeu, II, 6, 14); Ἀλωνίς (Stéphanos Bizantióu, *Ethnikai*); *Allon* (variant *Ad Leones*) (Anònim de Ravenna, 515.82.12). Sempre ha estat reduïda dins de terres alacantines i al segle XVIII els il·lustrats consideraven que el nom pertanyia a Alacant, com ho feia Gregori Mayans en adreçar-se per carta al degà de la Col·legial de Sant Nicolau d'Alacant, Manuel Martí. Els autors antics, i entre ells el seu epitomador M. Cortés y López¹⁹ buscaven l'etimologia del nom en el mot grec ἄλας per raó de les salines, bo i que també hom podia buscar la raïl de « ἄλων », que significa éra». Nogensmenys el topònim no porta mai aspiració i cal deixar de banda les interpretacions divuitesques. *Alon/Allon* pot traduir fonèticament un nom de la sèrie que escorcollem en aquesta nota, i en favor de la reducció cal posar que a Santa Pola, reducció que he proposat, hi ha un establiment ibèric del segle IV aJC. amb un port interior de tradició cartaginesa. Els magatzems del port, excavats ja fa més de deu anys i destruïts immediatament per la brigada municipal d'obres, que necessitava espai per a bastir un absurd «teatre romà» mostraven la importància d'aquell port i de la ciutat, el que fa prou coherent que es poguera nomenar amb un terme equivalent a «ciutat».

Em queda solament un nom, *Alècua*, en terme de Xixona. És un punt de població, al peu de la Carrasqueta, que disposa d'una font natural. Al terme de Xixona hi ha un poblat d'època ibèrica avançada, a migdia de la població, on hi ha l'ermita de Santa Bàrbara, i altres punts que vaig

(17) La reducció tradicional és Cabanes, mentre que ESCOLANO, *Décadas*, l'emplaça a Miravet. CORTES Y LOPEZ, *Diccionario geográfico-histórico de la España Antigua*, Madrid, 1836, 2 vols. utilitzant una desgavellada etimologia hebrea la fica a Cabanes, opinió que comparteix J.M. ROLDAN, o.c. nota 9, qui, a més, seguint A. GUADAN, li atribueix la seca de moneda ibèrica amb inscripció *Ildugoite*. J.G. MOROTE proposa Vilanova d'Alcolea («El trazado de la Via Augusta desde Tarracone a Carthagine Spartaria» *PLAV, Saguntum*, 14, 1979, 39 ss.) seguint la reducció que va proposar J.J. SENENT, «Del riu Cènia al Millars. La via romana», *ATEC*, VI, 1923, 724, que la identificava amb el lloc conegut com «Els Hostalots», on hi ha un jaciment romà.

(18) E.A. LLOBREGAT, o.c. nota 16, 108.

(18) E.A. LLOBREGAT, «Dos topónimos controvertidos del Sinus Ilicitanus: Acra Leuca y Alone» o.c. nota 8.

(19) M. CORTES Y LOPEZ, o.c. nota 17, s.u. «Alone, Alonis insula».

inventariar fa anys²⁰. Al Cabecet d'Alècua, mai excavat, hi ha notícia de l'aparició de fragments de ceràmica ibèrica, cosa que tal vegada permetria suposar que hi hagué un lloc d'habitació que tinguera un nom en *Ilu- Ili-* com sembla expressar la primera part del topònim conegut: *Ale-*. La presència de materials arqueològics ibèrics em decanta a proposar la possibilitat. Mentre no s'excave el jaciment, suposat que encara es conserve i no haja estat pertorbat pels cultius o per la vesània dels excavadors clandestins, no podem saber si es tractava d'una ciutat, d'un gran poblat o d'una instal·lació humana reduïda. En qualsevol dels casos sembla que podem defensar la perduració fins als nostres temps d'un altre topònim de tradició pre-romana.

CONCLUSIÓ

Aquesta comunicació no vol revelar cap novetat. Tan sols impulsar els aficionats a la toponímia a cercar noms que puguin tenir raïl ibèrica. L'evidència més palesa d'aquesta raïl és la presència de jaciments arqueològics d'aquella època, bé sense excavar, bé rebentants pels furgadors clandestins. En qualsevol dels casos, si hi ha un topònim que pot derivar devers una fórmula ibèrica —bo i que en conegam encara ben poques— haurem enriquit el nostre patrimoni toponímic, i sabrem una miqueta més del nostre passat comú. Tant de bo que així siga.

Alacant, dilluns de Pasqua, 1989

(20) E.A. LLOBREGAT, *Contestania Ibèrica* cit. nota 16, 108.

